

Д.А. ТАЛЕЕВ

ҚАРАСПАНТӨБЕ КЕШЕНИНДЕ 2007 Ж. ЖҮРГІЗЛГЕН ЗЕРТТЕУДІҢ ТҮЙІНІ

Оңтүстік Қазакстан облысы, Ордабасы ауданына карасты бұрынғы Обручевка, қазіргі Қараспантөбе ауылының жерінде Бадам мен Арыс өзендерінің қосылған тұсында орналасқан Қараспантөбе көне қала орны біздін тарихымыздың жарқын беттерін бойына бүгіп жаткан тылсым тәбे. Қараспантөбе өзінің көлемі мен кешендік құрылымы жағынан Арыс өніріндегі ең ірі қала орны саналады. Бірнеше археологиялық нысандарды біріктірген карт төбенің құпия сырлары бұрын арнайы зерттелмегенімен оның бір замандарда осы өнірдің ірі саяси-экономикалық және салалы сауда орталығы болғаны жайлы зерттеушілер арасында өртүрлі болжам пікірлер болған. Ол жайлы тарихи әдебиеттерде түрлі болжамдар мен тұжырымдар (пікірлер) да айтылып жүрді.

Қытай деректері бойнша бізге белгілі болған Қанлылардың астанасы Битянь[1] қаласының орны осы Қараспантөбе қалашығы деген пікір айтылған[2]. Ортағасыр кезінде Арыс өзенінің ортаңғы ағысында Кенидже (Кенджид) округі орналасқан[3]. Осы округтің бас қаласы Арсубаникет (Субаникет, Усбаникет) деп аталатын[4]. Қараспантөбе сол Арсубаникеттің орны болған деген көзқараста бар[5]. Арыс өнірінде кейінгі ортағасыр кезінде дәурен құрған қала Қарасаманның (Халад-Қарасаман) орны да осы қалашықпен баламаланады[6]. Қалай болғанда да Қараспантөбенің тегін тәбе еместігі ол бастағалымдардың назарына ілігіп, өз зерттелуін күтіп жатқан ескерткіш болатын.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша зерттелуге тиісті аса маңызды археологиялық объектілердің құрамына қосылуы Қараспантөбенің құпияларын ашуға мүмкіндік беріп отыр. Онда 2004 жылдан бері жүргізіліп келе жатқан қазба жұмыстарының нәтижесінде Қазақстан тарихының бұрын бізге белгісіз болып келген беттерін анықтауға көмектесетін тын мәліметтер алынды. Қараспантөбе қалашығы мен оның маңында шоғырланған археологиялық ескерткіштер тобын зерттеу бұрын да айтылып, бірақ баянды жалғасын таппай жүрген (жоғарыда айтылған) бірсыныра көзқарастар мен орынды тұжырымдарды (пікірлері) растап, нақтылы

деректермен тоłyқтыра түсетін археологиялық материалдар беруде.

2006 - 2007 жылдары Қараспантөбе мен оның айналасында шоғырланған ескерткіштерге кешенді түрде жүргізлген зерттеулер оның бір замандарда ірі орталықтарға тән құрылыштар мен құрылымдардан түзілген үлкен қала болғандығын көрсетті. Қала дәстүрлі үш бөліктен: цитадель, шаһристан және рабадтан тұрады. Ол ұзындығы 10 шақырымнан асатын қорғаныс қабырғасы мен оның сыртынан қазылған терен ормен қоршалған. Яғни «ұзын қабырғалы» қалалар қатарына жатады (1-ші суретті қараңыз). Зерттеушілердің мәлімдеуінше бұндай «ұзын қабырғалы» қалалар әдетте ірі орталық қалалар болған. Қабырғаның Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс шеттегі бөліктері 4 шақырымнан көп қашықтықта сакталған. Осы беттегі ирек-ирек бұралып созылған дуалдың қалдығы, ұзын жон болып жатыр. Оның биіктігі кей тұста 5 метрге дейін сакталған. Жонды көлденен (ұзындыны 22,5 м, ені 1,5 м, терендігі 3,5) киып салынған барлау қазбасы қабырғаның сакталған бөлігінің биіктігі 1,5 метр, астына үйілген тұғырының биіктігі де 1,5 метр, ені табанында 3 метр, жоғарғы жағында 2,5 метр қалындықта болғанын анықтады. Қабырға алдын ала үйілген биік белдеудің (тұғыр) үстіне салынған. Қимадан шыққан қыш ыдыстардың сынықтарын VII –IX ғасырлардің деп шамалауға келеді. Ұзын қабырғаның Солтүстік-Шығыс және Оңтүстік-Батыс бөліктері қазіргі ауыл мен егін еккен аймақтың астында қалған. Батыс шеттегі қабырғаның үстінен үлкен оқарық түскендіктен дуалдың ізі жойылып кеткен. Ауылдың арасымен өткен Солтүстік-Шығыс қабырғаның бірсыныра жерінде дуалдың қалған құландаштары байқалады. Әсіресе үйлердің ауласы мен көшелердің бойында үзік-үзік төбелер қалған. Құландаштарды кесе қазып салынған кейір бора – қопсылар мен сарайлардың қабырғаларында ескі дуалдың қалдықтары анық көрінеді. Ал қаланың Солтүстік-Батыс шетін Арыс өзенінің сусы қоршап жатыр. Солтүстік-Шығыс және Оңтүстік-Батыс қабырғалардың бір шеті осы өзенге барып тіреледі. Қабырғаның Батыс бұрышы Арыс өзеніне барып түйісken жерде үлкен тәбе сактал-

ған. Үстінде осы күнгі зират орналасқан бұл тәбе казір Жортбастын тәбесі деп аталады. Топографиясы жағынан «аланды төбелер» тобына жататын бұл мекенжай қорғаныс қабырғасының өзенге қосылған тұсын құзетіп, қорғап тұрған әскери құзет бөлімі орналасқан бекіністін орны болуы мүмкін. Кабір қазған кезде шығып қалған ыдыс сынықтары II-X ғғ. шамаланды. Осы Жортпастын тәбесіне қарсы бетте Арыстың он жағалауындағы биік терастың мүйісінде тағы бір мекенжай орналасқан. Бұл Төрткүлтөбе. Бұлда қаланы теріскей бетінен қорғаған құзет бөлімдері тұрған әскери бекетке ұқсас. Үстінен жиналған ыдыс сынықтары негізінен ұлкен хұмдардың ернеулерінен тұрады. Олар сапасы, құрамы және жасалу тәсілі жағынан Жортбастың тәбесінен жиналған ыдыс сынықтарымен бірдей.

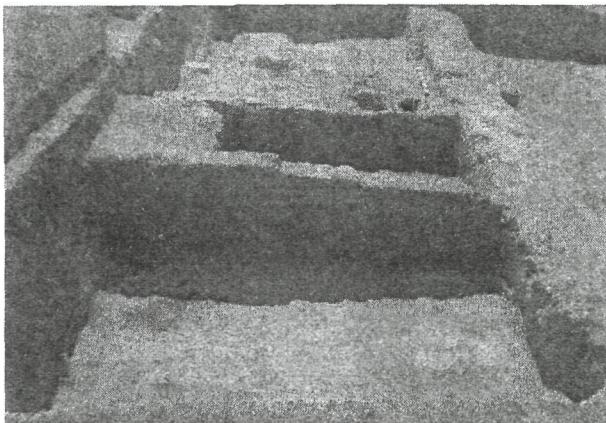
Қараспантөбенің солтүстігінде 500 метр жерде, Сыртқы қорғаныс дуалының ішкі жағында кіші Қараспан мекенжайы орналасқан. Аланды төбелер тобына жататын бұл ескерткіш қаланың шаруашылық және әкімшілік қызметтін атқарған бір бөлігінін орнына ұқсас. Мекенжайдың Шығыс және Батыс шетінде орналасқан екі қакпаны бақылау міндетін атқарған құзет бөлімі де осында орналасса керек. Мекенжай Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерінің Шымкент облысына арналған жинағының 1-томында VI –VIII ғғ. жатқызылған.

Қараспантөбенің шығысқа карай 2 шақырым жерде, Бадам өзенінің сол жағалауында бір-біріне жақын орналасқан Қостөбе I және Қостөбе II төбелері тұр. Осы екі бекініс орнын алғаш тауып зерттеген Б.Нұрмұқанбетов оларды VI –VIII ғғ. ескерткіштері қатарына жатқызған. Бұл төбелерде жоғарыда айтылған жинаққа енген. Бадам өзенінің Арыска құяр тұсындағы екі бөліктен тұратын Төреарық мекенжайы қаланың ауыл шаруашылық аймағының орталығы және Солтүстік-Шығыс бағыттан келген жаудан қорғау мақсатын атқарған деуге келеді. Жоғарыда аталған жинаққа енген бұл мекенжай да VI –VIII ғасырлармен мерзімделеді. Қараспантөбенің батыс шетінде 500 м. жерде дәл осында мекенжай бар. Оны жергілікті тұрғындар Сарытөбе (Қожамжар) деп атайды. Аумағы 1 га жерді алып жатқан бұл тебе аса биік емес (0,6-1 м.), айналасы жыртылған, нақты жобасы сақталмаған. Өзен суы жартысына дейін жуып кеткен солтүстік шетіндегі жарқабақтан мекенжайдың мәдени қабаты анық көрінеді. Ескерткіштің үстінен жиналған археологиялық заттар (негізінен ыдыс

сынықтары) кіші Қараспан, Төреарық коныстарынан табылған заттармен бірдей. Бұл шаһарды айнала орналасқан рабадтың шаруашылық жұмыстары кезінде бұзылмай аман қалған бөлігіне ұксайды.

Қаланың сыртқы қабырғасының Шығыс бұрышынан басталып, Қостөбенің жанымен Бадамды жағалай созылып жатқан ұлкен оқарықтың көне орны бар. Бұл арық Қараспантөбенің шығысқа қарай 4 шақырым жерде, Бадам өзенінің биік терасындағы мүйісте орналасқан Төлебайтөбе бекінісінің жоғарғы жағынан бастау алады. Қаланы және оның егіншілік аймағын сүмен қамтамассыз еткен осы оқарық болса керек. Су торабының басын және шығыстан келген жаудан қорғау міндеті жүктелген әскер тобы осы бекіністі орналасса керек. Биік табиги мүйіске орналасқан бұл қамал орналасқан орны мен топографиясы жағынан басқа мекенжайлардан ерекше. Бекіністің бұрыштары дүниенің төрт нүктесімен бағыттас салынған. Сыртқы қорғаныс қабырғалары (ұш жағынан) табиги орға жалғастыра тұрғызылыпты. Тек онтүстік шеті, оның өзінде батыс бұрышы ғана жайуат жермен шектелген. Осы шеттен басталған қорғаныс дуалы онтүстікке қарай бет алып, Қарасаспанның ұзын қабырғаларына дейін барады. Қалашықтың өлшемі 150x120 метр. Төлебайтөбенің стратегиялық маңызы бар жерде орналасуы, оның топографиясы мен қорғаныс құрылыштарының ерекшеліктері бұл бекіністің Қараспан қаласы тынысында ерекше орын алғандығын білдіргендей. Жергілікті қариялардан жазып алынған «Төлебай батыр» туралы аңыздың мағанасы да осыны анғартқандай.

Қаланың Онтүстік-Шығысын коршап тұрған ұзын қабырғаның түстік беті қырқа-қырқа болып жатқан жоталарға жалғасады. Қабырғаның етегінен бастап сол жоталардың беткейі мен төбелерін орташа көлемдегі (диаметр 3-20, биіктігі 0,5-2 м) мындаған төбешіктер басқан. Археологиялық зерттеулердің нәтижесі бұл төбелердің біздің дөүріміздің бірінші мыңжылдығының алғашқы жартысына жаттатын обалар екендігін көрсетті. Осы сансыз обалар жерлеу ғұрпы мен сөүлеткерлік құрылымы тұрғысынан екі топқа: склеп және катакомбалық жерлеулөр болып бөлінеді. Жоталардың басында және бауырайында тарыдай шашылған обалар негізінен катакомбалық жерлеулөр. Олар I-Y ғ. мерзімделеді. Ал жоталардың етегінде ұзын қабырғаларды жағалай жайылып жатқан обалар склепті жерлеулөр.

Сурет 1. Керуенсарай. Қазбаның жалпы көрінісі.

Мерзімделуі жағынан VI – VIII ғ. жатады.

Осы жылғы зерттеулер барысында Караспан-ның ұзын қабырғасының онтүстік бұрышының түстікке қарай 400 м жерде болған Керуесарайдың орны анықталды. Бұрыштары дүниенің төрт нүктесіне бағытталған тік бұрышты бұл сарайдың өлшемі 98x68 м, қабырғаларының қулаған орнының биіктігі 2 м. Орта тұстағы негізгі бөлігінің өлшемі 42x42 м, оның Онтүстік-Батыс шетіндегі бөлменің өлшемі 30x42 м. Осы екі бөлмелердің қабырғалары қалын (2,5 м) және басқаларынан едөуір биік. Бұлардың Онтүстік – Батыс және Солтүстік – Шығыс шеттеріне жалғастыра ені 26 метірлік екі бастырма салынған. Шығар есіктің іздері Шығыс және Онтүстік бұрыштардан байуладады. Орталық бөлменің Шығыс қабырғасын ішкі жағынан куалай салынған қазба (Сурет 2) қабырғаны жағалай әртүрлі мақсаттағы бөлмелер болғанын көрсетті. қазба кезінде табылған заттар Керуенсарайдың шамамен X-XII ғғ. дәурен құрғанын білдіреді. Осы сарайдың жаңынан батысқа қарай Арысты жағалап Сырдарияның бойына өтіп, одан әрі Отрап бағытында, Шығыска қарай Шымкен, Сайрам, Тараз бағытында кететін керуен жолы өтеді. Қаланың сыртқы қабырғасын жағалай өтетін осы жол Кіш Қараспан тұсындағы қакпадан ішке кіреді. Қакпадан Шығыска қарай кететін жол екі бағыт бет алған. Біріншісі тіке Шығыска қарай бет алып, Ордабасы арқылы Шымкент пен Сайрамға қарай өтеді. Екіншісі Солтүстік – шығыска қарай бұрылып, Қостөбенің маңынан Бадам өзенінен өтке соң Жуантөбе, Қарауылтөбе арқылы Арысты қуалап Йаканкент, Шарапкент арқылы Таразға қарай кетеді. Космостан алынған суретте (1-ші суретті

қараныз) анық байқалатын осы жолдардың бірсыптыра бөлігі оларды жағалай жүру арқылы тағыда нақтыланды. Керуен жолының осы айтылған тармактарын жергілікті тұрғындар осы күнгедейін «түйетартар» (түйе жетектер) деп атайды, яғни бұл да керуен жолы деген түсінік береді.

2007 жылы жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелерін жүлттай келе Қараспатөбе қалашығы өуелгі ортағасырдағы ірі қаланың орны болған деп тұжырымдай аламыз. Қалашықпен оның маңындағы қоғамалық объектілердің кешенді түрде зерттеу арқылы қаланың қалыптасу, гүлдену және құлдырау кезеңдерін ғұмырнамалық тұрғыдан анықтауда болады. Қалашықтың жоғарыда айтылған ортағасырлық қалалармен байланысын растайтын мүмкіндік бар.

ӘДЕБІЕТ

1. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л., т.2. 1950. С.-150, 152.
2. Подушкин А.Н. Арыssкая культура Южного Казахстана У в. Дон.э. – У1 в. н.э.-Туркестан. 2000. С.-170.
3. Байпаков К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. – Алматы, 2005. С.-259.; . Байпаков К.М. Археология и культурное наследия Казахстана//Мемлекеттік «мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. - А., 2005. 165 бет.
4. Волин С. Сведения арабских источников IX – XI вв. О долине реки Талас и смежных районах//Гр.ИИАЭ АН КазССР, 1960.Т. *.С.-78-78,81.
5. Байпаков К.М. Археология и культурное наследия Казахстана//Мемлекеттік «мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп. - А., 2005. 165 бет.: Байтанаев Б.А. Древний Испиджаб. – Шымкент-Алматы, 2003. С.-65-73.
6. Байпаков К.М. О локализации позднесредневековых городов Казахстана\\СА. М. 1977. С. – 201-209.

Резюме

В статье публикуются некоторые результаты работ караспанскоого археологического отряда. В частности, были проведены раскопки на караван-сарае, расположенному к юго-западу от внешней длинной стены Караспана, датированном 10-12 вв.

Summary

Some results of works of Karaspan archaeological group in 2007 are published in article. Interesting architectural structures were found, particularly during lead excavations of the caravanserais, located in several hundred meters from southwest city's gates and dated to the 10-12 centuries AD. The attention was put to localizations of the cities and settlements of the big city Karaspan suburbs.